

Κοινωνικός και εκπαιδευτικός αποκλεισμός

Της Δρος Μαρίας ΒΛΑΧΑΔΗ

1. Εισαγωγή

Οι κοινωνίες του 21ου αιώνα αποκαλούνται οικονομικά αναπτυγμένες κοινωνίες και αυτό γιατί οδηγήθηκαν σε μια νέα αναδιανομή του πλούτου μέσω της διάχυσης της ανάπτυξης¹. Για να κατανοηθεί η νέα αυτή διάρθρωση δημιουργήθηκαν νέες έννοιες. Το ζητούμενο όμως, παραμένει πάντα ίδιο και είναι η κατανόηση της δράσης των ομάδων μέσα από την οποία λειτουργεί και μετασχηματίζεται ο κοινωνικός κόσμος. Μια από τις κύριες έννοιες που δημιουργήθηκαν, είναι και αυτή του κοινωνικού αποκλεισμού.

Το εννοιολογικό αντίθετο του αποκλεισμού είναι η ολοκλήρωση ή αλλιώς ενσωμάτωση. Είναι οι έννοιες οι οποίες σημαίνουν την ιδεατή πορεία που θα έπρεπε να έχει το άτομο στη ζωή. Επειδή, όμως, το ιδεατό δεν μπορεί να συμβιβαστεί με την πραγματικότητα, ερχόμαστε στον αποκλεισμό, ο οποίος είναι ο όρος που χρησιμοποιείται ευρέως στις μέρες μας και ιδιαίτερα στον πολιτικό λόγο. Ο όρος αυτός αναφέρεται, όταν εφαρμόζονται πολιτικές που στοχεύουν στην αντιμετώπιση ορισμένων κοινωνικών ομάδων με μειονεκτήματα. Οι πολιτικές αυτές περιορίζονται τις περισσότερες φορές, στην εξίσωση των ευκαιριών στο εσωτερικό μιας αγοράς εργασίας. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για μία επαναδιατύπωση του προγράμματος για ισότητα των ευκαιριών.

Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός (Social exclusion)² αναφέρεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις τελευταίες δεκαετίες τόσο στον πολιτικό, ακαδημαϊκό και κοινωνικό λόγο, όσο και στον καθημερινό. Ο όρος αυτός λειτουργεί ως «ομπρέλα» η οποία άλλοτε προστατεύει και άλλοτε στιγματίζει άτομα όπως χρήστες ουσιών, φορείς του AIDS, άτομα με ειδικές ανάγκες, έγκλειστους σε ιδρύματα κ.ά., καθώς και ειδικές πληθυσμιακές ομάδες, ό-

1. Βλ. εν εκτίασει: Κωνστ. ΓΕ. Αθανασόπουλος, (2004), «Θεσμικό πλαίσιο περιφερειακής ανάπτυξης». Τόμοι Α', Β', Γ', Δ'. Αθήναι.

2. Οι εμπειρογνώμονες του Παρατηρητηρίου για τον κοινωνικό αποκλεισμό, ορίζουν καταρχήν τον κοινωνικό αποκλεισμό σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών, δηλαδή, ότι κάθε πολίτης έχει δικαίωμα σ' ένα συγκεκριμένο βιοτικό επίπεδο και να συμμετέχει στους κύριους κοινωνικούς και εργασιακούς δεσμούς της κοινωνίας. Επίσημα, η έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού» εισήχθη από τον πρόεδρο της Κοινότητας Jacques Delors, το 1933 (βλ. European Community Observatory on national policies to combat social exclusion, 1991 και CEC, European Social Policy Options for the Union (Green Paper), Brussels, 1993).

πως αλλοδαπούς, μετανάστες, παλιννοστούντες, μονογονεϊκές οικογένειες, Τσιγγάνους κ.ά.³

Ως κοινωνικός αποκλεισμός ορίζεται η «κοινωνική και πολιτική στάση της πλειονότητας ενός πληθυσμού, στάση που εκφράζει την κυρίαρχη ιδεολογία του πλήθους, που θεωρεί τον εαυτό του ως «ένα» έναντι ενός μικρού ποσοστού συνανθρώπων τους (μειοψηφία ή μειονότητα), που το θεωρεί κι αυτό σαν «ένα άλλο», διαφορετικό από τους ίδιους, με συνέπεια το μικρό ποσοστό να μην έχει πρόσβαση ακόμη και στα στοιχειώδη ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα.⁴

Παρότι ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» χρησιμοποιείται ευρέως, οι έννοιες που του αποδίδονται ποικίλλουν. Η δυσκολία να προσδιορισθούν τα χαρακτηριστικά του και να αναζητηθούν τα αίτια και οι μηχανισμοί παραγωγής και αναπαραγωγής του οφείλονται στο γεγονός, ότι είναι πολλές οι πτυχές, τα χαρακτηριστικά του καθώς και οι αιτίες και οι συνθήκες της εκδήλωσής του.

Οι παράγοντες που συμμετέχουν στη διαμόρφωσή του είναι κυρίως κοινωνικοί και οικονομικοί. Επιπλέον θα πρέπει να επισημανθούν και άλλοι, πολιτικοί και ιδεολογικοί, που συνδέονται επαναδρασιακά μεταξύ τους και ενεργούν όχι ως απλή αιτιακή ακολουθία, αλλά ως δίκτυο αιτιών.

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε ένα συνθετικό ορισμό του και θα διευκρινίσουμε τη σκοπιά από την οποία διερευνάται στο παρόν άρθρο.

Ο γενικότερος εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου, θα βοηθήσει, φρονούμε, στην καλύτερη κατανόηση του αποκλεισμού.

2. Εννοιολογικός προσδιορισμός

Το φαινόμενο κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι καινούργιο. Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι συνυφασμένος με όλη την ανθρώπινη ιστορία. Σε όλη την ιστορική διαδρομή της ανθρωπότητας άτομα και ομάδες αποκλείονταν πρόσκαιρα ή και δια παντός από το σύνολο ή από ορισμένες μορφές κοινωνικής ζωής. Μπορεί να γίνεται αντιληπτό ως σύγχρονο κοινωνικό πρόβλημα, αλλά καταστάσεις αποκλεισμού υπήρχαν πάντοτε, με τη διαφορά, ότι είναι σχετικά πρόσφατη η απόδοσή τους με τον όρο «αποκλεισμός». Για παράδειγμα αναφέρουμε τον αποκλεισμό των γυναικών από δημόσιο χώρο, τον αποκλεισμό των μαύρων από την κοινωνία των λευκών, τον αποκλεισμό των μειονοτήτων από πολιτικά δικαιώματα κ.λ.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες ο αποκλεισμός εκφραζόταν με την απουσία δικαιωμάτων σε διάφορες κοινωνικές ομάδες και αντίστροφα με την ύπαρξη προνομίων σε άλλες. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί καθολικό και παγκόσμιο φαινόμενο, που συνοδεύει τις ανθρώπινες κοινωνίες και γενικότερα κάθε οργανωμένο σώμα σε όλες τις μεταβολές και εξελίξεις τους.

Ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, η επιτάχυνση της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης στο σύνολο της Ευρώπης από τη μια μεριά και οι ανακατατάξεις στη μέση και ευ-

3. Ευθ. Καισαδήμα, «Μειονοπκές Ομάδες και Νοσπλευτικές Ομάδες: Οι διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στον τομέα της υγείας». INTERNET, <http://medlab.cs.uoi.gr/erga/blomed/kefalalo5/kef5.htm>.

4. Γ. Έξαρχος, «Ρομ, Μανούς ή Σινιέ Καλέ. Κοινωνικός Αποκλεισμός των Τσιγγάνων». Περ. Το θέμα του μήνα, σ. 81.

ρύτερη Ανατολή από την άλλη, οδήγησαν σε κοινωνικοπολιτικές και δημογραφικές μεταβολές, που φαίνεται να αποτέλεσαν το πεδίο ανάπτυξης της σημερινής μορφής διακρίσεων, που ομαδοποιούνται κάτω από τον όρο κοινωνικός αποκλεισμός. Οι μαζικές μετακινήσεις εργατικών χεριών, το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ των χωρών του βορρά και του νότου, οι αλλαγές στο πολιτικό σύστημα και η μορφή οργάνωσης της οικονομίας στην Ανατολική Ευρώπη τη δεκαετία του 1990 και η πολιτική κρίση των χωρών της Μέσης Ανατολής και τμημάτων της Ασίας αποτέλεσαν τις βασικές αιτίες, που ώθησαν πληθυσμούς που σήμερα βρίσκονται στην Ελλάδα ή σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού.

Τα μέλη της «υπό αποκλεισμό» ομάδας, είναι πολίτες του κράτους, αποτελούν ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό σώμα και χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που προέρχονται είτε από κληρονομικές καταβολές, όπως ξεχωριστό χρώμα επιδερμίδας, είτε από πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, τα οποία διαφέρουν από αυτά του κυρίαρχου περιβάλλοντος.^{4α}

Εξαιτίας της έκφρασης των παραπάνω χαρακτηριστικών η ομάδα διαφοροποιείται και τα μέλη της βρίσκονται σε μειονεκτική⁵ θέση όσον αφορά τη συμμετοχή και απολαβή των προνομίων και αγαθών, που προσφέρονται στα μέλη της κρατούσας πληθυσμιακής ομάδας, σε αρκετούς τομείς, όπως στον πολιτικό, στο νομικό, κοινωνικό, οικονομικό, εκπαιδευτικό τομέα.⁶

Με άλλα λόγια, ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός»⁷ είτε υφίσταται σε άτομα είτε σε πληθυσμιακές ομάδες, χαρακτηρίζει τόσο μια κατάσταση όσο και μια διαδικασία, η οποία κατανοείται ως παρεμπόδιση στην απορρόφηση κοινωνικών και δημόσιων αγαθών,⁸ απαραίτητων για την ανθρώπινη διαβίωση. Η έλλειψη τακτικής εργασίας, εκπαίδευσης, κοινωνικών σχέσεων, ψυχαγωγίας, πολιτιστικών δραστηριοτήτων, και άλλων τομέων σημαντικών της ανθρώπινης ύπαρξης συχνά οδηγούν σε οικονομική ανέχεια, σε κοινωνική περιθωριοποίηση και ενίοτε, σε εκδηλώσεις παραβατικής συμπεριφοράς.

Η βασική ιδέα σε όλες τις απόπειρες εννοιολογικού προσδιορισμού είναι, ότι ο αποκλεισμός αφορά την ανισότητα σε όλες της τις διαστάσεις. Επιπλέον, με την επιπρόσθετη

4α. Το περιβάλλον εδώ περιλαμβάνει τον φυσικό και πολιτισμικό χώρο, όπου μέσα σ' αυτόν ζει ο άνθρωπος ή ομάδες ανθρώπων. Κατά τη συναλλαγή των ανθρώπων ή των ομάδων μεταξύ τους, παρατηρούνται ποικίλες και αμοιβαίες φυσικές, κοινωνικές και πνευματικές επιδράσεις καθώς και διαμόρφωση συμπεριφορών, που αποβλέπουν στην ικανοποίηση φυσικών, κοινωνικών, πνευματικών, οικονομικών κ.λ. αναγκών. Αικ. Στριφιού - Κριαρά, *Ψυχοτεχνική. Προβλήματα ατομικών διαφορών*. Θεσσαλονίκη-Αθήνα, 1970, σ. 45-49.

5. Η ομάδα που αποτελεί μειοψηφία μεταξύ του γηγενούς πληθυσμού και μετέχει μερικά ή καθόλου στο κοινωνικό γίνεσθαι ορίζεται από το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης (C.P.J.I. Serie B.N. 17, P. 21), ως η «κάθε συλλογική ομάδα ατόμων που ζει σε μια χώρα ή σε μια περιοχή που της έχει δοθεί και η οποία είναι της ίδιας φυλής, έχει την ίδια θρησκεία, την ίδια γλώσσα, τις ίδιες παραδόσεις και που οι πιο πάνω ιδιότητες την ενώνουν και την ξεχωρίζουν και στην οποία υπάρχει το αίσθημα της συντήρησης και της διατήρησής της, της μετάδοσης και μεταβίβασης στα παιδιά τους της θρησκείας της, της γλώσσας της, της πολιτισμικής κληρονομιάς της και της φυλής της και που, ακόμη, ενώνεται με αμοιβαία αισθήματα αγωγής».

6. Δ. Κογκίδου, «Κοινωνικός αποκλεισμός και οικογένεια, Ευρωπαϊκό forum για την Οικογένεια - Ευρώπη - 21ος αιώνας: όραμα και δεσμοί». Πρακτικά, Νέα Σύνορα, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 1998, INTERNET, <http://www.eled.auth.gr/reds/txt/exclusion/soc-excl-family.htm>.

7. «Δημόσια» θεωρούνται τα αγαθά στα οποία έχουν πρόσβαση όλοι οι άνθρωποι και «κοινωνικά» εκείνα τα οποία χρηματοδοτούνται και παρέχονται από την οργανωμένη κοινωνία. Δ. Κογκίδου, *Κοινωνικός αποκλεισμός και οικογένεια*, ό.π.

8. *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*, (υπό την αιγίδα της Ελληνικής Παιδείας) Α.Ε. 1972, Τόμος 1ος, σ. 164.

χρήση της έννοιας της περιθωριοποίησης, ο κοινωνικός αποκλεισμός αντιπροσωπεύει ένα σχετικά πρόσφατο τρόπο μετονομασίας ενός μεγάλου αριθμού καταστάσεων και τάσεων, που αναγνωρίζονται ως προβλήματα ή απειλές για το επιθυμητό μέλλον της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης.

Έτσι, υπάρχει δυσκολία απόδοσης ενός χρηστικού ορισμού για τον κοινωνικό αποκλεισμό και αυτό έγκειται σε μεγάλο βαθμό σε μεθοδολογικά αίτια. Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι προϊόν της απόπειρας ταξινόμησης των σημερινών κοινωνικών προβλημάτων.⁹ Είναι η έννοια μέσω της οποίας περιγράφονται, ορίζονται και ερμηνεύονται σήμερα τα κοινωνικά προβλήματα.

Το ζήτημα του «αποκλεισμού»,¹⁰ με την έννοια που σήμερα αποδίδεται στον όρο, ξεκίνησε το 1974 στη Γαλλία με τον Lenoir,¹¹ ο οποίος εξακολουθεί να αποτελεί σημείο αναφοράς για τους μελετητές του αποκλεισμού.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1989. Εκείνη τη χρονιά η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού ήταν αντικείμενο και της απόφασης του Συμβουλίου των Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων και της δήλωσης των επικεφαλής κρατών, που υιοθέτησαν τον κοινωνικό χάρτη. Από τότε παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση της χρήσης του κοινωνικού αποκλεισμού τόσο ως όρου σε κοινοτικά κείμενα, όσο και ως αντικείμενο μέτρων και δράσεων για την καταπολέμησή του.

Η αναζήτηση ενός ορισμού για τον κοινωνικό αποκλεισμό μας οδηγεί στη διαπίστωση, ότι δεν υπάρχει κάποιος κοινά παραδεκτός όρος και ότι εμφανίζεται πληθώρα ορισμών και περιγραφών, που συνοδεύονται από ποικίλες και διαφορετικές απόψεις τόσο όσον αφορά τα αίτια που τον προκαλούν, όσο και τα αποτελέσματα που αυτός έχει.

Επιπλέον, στα κείμενα που ασχολούνται με τον αποκλεισμό παρατηρείται μια θεωρητική ασάφεια του όρου, η οποία βέβαια δεν αποδίδεται στην έλλειψη προβληματισμών για τον προσδιορισμό του όρου, αλλά στο ίδιο το αντικείμενο, αυτό που περιγράφεται ως κοινωνικός αποκλεισμός.¹²

Πολλοί επίσης χρησιμοποιούν τον όρο «κοινωνικός αποκλεισμός» ως συνώνυμο και τον συγχέουν με διάφορους συγγενείς όρους, όπως φτώχεια, «ρατσισμός», «μακροχρόνια ανεργία» κ.ά. Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια διαφορετική έννοια από εκείνες της φτώχειας και της περιθωριοποίησης.¹³

9. Πειράκη Γ. (1998) «Κοινωνικός Αποκλεισμός: παλαιές και νέες αναγνώσεις του κοινωνικού Προβλήματος» σε: Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα.

10. Μουσσούρου Α., (1998) «Κοινωνικός Αποκλεισμός και κοινωνική προστασία» σε: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Κασσιμάτη Κ. επιμ., Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία, Gutenberg, Αθήνα.

11. Lenoir R. (1989) «Les exclus. Un français sur dix Seul».

12. Πειράκη Γ. (1998) «Κοινωνικός Αποκλεισμός: παλαιές και νέες "αναγνώσεις" του κοινωνικού προβλήματος» σε: ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ, Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, Εξάνιας, Αθήνα.

13. Τσιάκαλος Γ., (1998) «Κοινωνικός αποκλεισμός: Ορισμοί, Πλαίσιο, Σημασία», σε: Κέντρο κοινωνικής μορφολογίας και κοινωνικής πολιτικής, Κασσιμάτη Κ. επιμ., Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία, GUTENBERG, Αθήνα.

Όσον αφορά τη φτώχεια, στην πρακτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης ο κοινωνικός αποκλεισμός ουσιαστικά αποτελεί συνέχεια και αντικατάσταση του όρου «φτώχεια»,¹⁴ με παράλληλη διεύρυνση του περιεχομένου του.

Μέχρι τη δεκαετία του '70 το ενδιαφέρον της Ε.Ε. για τις ευπαθείς ομάδες ήταν συνδεδεμένο με τον όρο «φτώχεια», που εκλαμβάνονταν ως η οικονομική κατάσταση και οι συνθήκες διαβίωσης ατόμων και νοικοκυριών σε μια ορισμένη χρονική στιγμή και η οποία βρισκόταν κάτω από ένα ορισμένο επίπεδο που θεωρούνταν ικανοποιητικό από τη συγκεκριμένη κοινωνία. Σχετιζόταν άμεσα με τα υλικά αγαθά.

Το 1975 ως «φτωχοί» ορίστηκαν από την Ε.Ε. «τα πρόσωπα ή οι οικογένειες των οποίων οι πόροι είναι τόσο περιορισμένοι, ώστε να τους αποκλείουν από τον ελάχιστο παραδεκτό τρόπο ζωής στις χώρες-μέλη όπου ζουν» σύμφωνα με την απόφαση του Συμβουλίου των Υπουργών της Ε.Ε. που υιοθετούσε το πρώτο κοινοτικό πρόγραμμα για την καταπολέμηση της φτώχειας (Φτώχεια 1).

Το 1984 η αντίστοιχη απόφαση που υιοθετεί το πρόγραμμα Φτώχεια 2, διευρύνει αισθητά το περιεχόμενο του όρου. Αυξάνει τον κύκλο των προσώπων προς τα οποία απευθύνεται το πρόγραμμα, μιλώντας για «πρόσωπα, οικογένειες και σύνολα προσώπων», ενώ προσδιορίζει περισσότερο την έννοια των πόρων, αναφέροντας «υλικούς, πολιτιστικούς και κοινωνικούς» πόρους.

Στη συνέχεια, το 1989, το Συμβούλιο υιοθέτησε μια απόφαση για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού,¹⁵ σηματοδοτώντας την αλλαγή και τη μετάβαση από τον όρο «φτώχεια» στον όρο «κοινωνικός αποκλεισμός». Στο πλαίσιο του προγράμματος Φτώχεια3,¹⁶ η φτώχεια ορίστηκε όχι σε σχέση με τις ομάδες τις οποίες αφορούσε, αλλά κυρίως ως προς τις επιπτώσεις της. Επιπλέον στο πρόγραμμα Φτώχεια 3 δεν γίνεται πια λόγος μόνο για «φτώχεια», αφού εισάγεται και ο όρος «αποκλεισμός». Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμη και στον τίτλο του προγράμματος δεν αναφέρεται πλέον ο όρος «φτώχεια».

Στα μέσα της πενταετίας εφαρμογής του τρίτου προγράμματος, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα έχει εγκαταλείψει πια τον όρο φτώχεια και έχει υιοθετήσει τον όρο «κοινωνικός αποκλεισμός». Συγκεκριμένα τον ορίζει ως αποκλεισμό από τη χρήση κοινωνικών υποδομών (παιδεία, υγεία, διασκέδαση, δίκτυα, κατοικία, ασφάλιση) θεωρώντας, ότι προκαλείται: α. με την ανισοκατανομή των διαθέσιμων πόρων για τις λεγόμενες «κοινωνικές δαπάνες», β. με τη μείωση του σχετικού ποσοστού του ΑΕΠ που κατανέμεται στις δραστηριότητες στο γενικό πλαίσιο κατανομής της χώρας ενισχύοντας τις χωρικές ανισότητες και γ. με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων από το δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα, που προκαλεί την αδυναμία απορρόφησης κοινωνικών πόρων από ομάδες του πληθυσμού. Σύμ-

14. Τσαούσης Δ. Γ., (1998) «Πολιτισμός, ελεύθερος χρόνος και κοινωνικός αποκλεισμός», σε: Κέντρο κοινωνικής μορφολογίας και κοινωνικής πολιτικής, Κασσιμάτι Κ. επιμ., Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία, Gutenberg, Αθήνα.

15. Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (1989), Ψήφισμα 89/C277/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 29 Σεπτεμβρίου 1989 σχετικά με την καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού, ΕΕ C 277 της 31/10/1989.

16. Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (1989), Απόφαση 89/457/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 18ης Ιουλίου 1989 για την καθιέρωση μεσοπρόθεσμου προγράμματος κοινοτικής δράσης για την οικονομική και κοινωνική ένταξη των λιγότερο ευνοημένων ομάδων, ΕΕ L 224 της 2/8/1989.

φωνα με την τότε προβληματική οι ομάδες του πληθυσμού που «αποκλείονταν» πέφτουν σε κατάσταση φτώχειας αδυνατώντας να απορροφήσουν κοινωνικά αγαθά.

Η μετάβαση από τον έναν όρο στον άλλον ενισχύει την άποψη, ότι παλιά προβλήματα χαρακτηρίζονται με νεότευκτους και λιγότερο δυσάρεστους ή «ενοχοποιητικούς» για τους φορείς άσκησης πολιτικής όρους. Οι λόγοι της μετάβασης από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό ήταν πολιτικοί, καθώς τα κράτη-μέλη εξέφραζαν επιφυλάξεις στο να αποδεχτούν τον όρο φτώχεια για τη χώρα τους. Ο νέος όρος θα μπορούσε να αποτελέσει μια πιο κατάλληλη έκφραση για την περιγραφή των κοινωνικών προβλημάτων.¹⁷

3. Χαρακτηριστικά κοινωνικού αποκλεισμού

Παρά το γεγονός, ότι την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού την περιβάλλουν ασάφειες πιστεύεται, ότι η έννοια αυτή έχει ορισμένες αρετές συγκρινόμενη με άλλες. Με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού τονίζεται πρώτον ο πολυδιάστατος χαρακτήρας των διαδικασιών και μηχανισμών που δημιουργούν το φαινόμενο και ο πολυδιάστατος χαρακτήρας των καταστάσεων που δημιουργούνται. Έτσι λοιπόν, ενώ η φτώχεια παραπέμπει αποκλειστικά στην διάσταση του εισοδήματος, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αναφέρεται μόνο σε προβλήματα εισοδήματος ή σε προβλήματα στον τομέα της απασχόλησης, αλλά και σε προβλήματα σε τομείς όπως η στέγαση, η εκπαίδευση και η υγεία. «Πιο συγκεκριμένα θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε, ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός συνέβαλε στην διεύρυνση του ενδιαφέροντος, από την επικέντρωση στο εισόδημα και την κατανάλωση προς μία ευρύτερη αντίληψη πολυδιάστατου μειονεκτήματος».

Δεύτερον, με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού τονίζεται η δυναμική. Παραπέμπει στο γεγονός ότι διαδικασίες και μηχανισμοί δημιουργούν τον κοινωνικό αποκλεισμό και ότι οι διάφορες αποστερήσεις δεν μπορούν να αποδίδονται στις προσωπικές ατομικές ή στην ανικανότητα των ατόμων που βιώνουν τις αποστερήσεις αυτές: Η συμβολή του κοινωνικού αποκλεισμού εδώ, έγκειται στο γεγονός, ότι από μία στατική εικόνα μίας κατάστασης στέρησης οδηγούμαστε σε μία δυναμική ανάλυση διαδικασιών.

Τρίτον, δίνεται έμφαση στις πολιτικές. Η έμφαση αυτή είναι απόρροια της έμφασης στις οικονομικές και κοινωνικές διαδικασίες και μηχανισμούς που δημιουργούν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Είναι γνωστό, ότι η αύξηση του αποκλεισμού συνδέεται άμεσα με τις ανεπάρκειες και ελλείψεις των εφαρμοζόμενων πολιτικών και των παρεχόμενων υπηρεσιών στους διάφορους τομείς. Άρα οι πραγματικότητες του κοινωνικού αποκλεισμού θεωρούνται ως αποτέλεσμα των ελλείψεων των πολιτικών και η εξάλειψή τους θεωρείται ότι απαιτεί την τροποποίηση των πολιτικών αυτών.

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, λοιπόν, δεν είναι αποκρυσταλλωμένη, αλλά είναι μία έννοια που το περιεχόμενό της βρίσκεται σε διαδικασία προσδιορισμού. Τα κύρια στοιχεία της, είναι ο πολυδιάστατος χαρακτήρας των αποστερήσεων που οδηγούν στον αποκλεισμό, η επιμονή της χρονικά, η συγκέντρωσή της σε συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού ή περιοχές και η αντίστασή της σε παραδοσιακές κοινωνικές πολιτικές.

17. Room G. (1997), «Poverty and social exclusion: the new European agenda for policy and research» in: Room G. (ed.), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, The Polity Press, Bristol, p. 1-9, σελ. 3.

4. Διαστάσεις-μορφές του κοινωνικού αποκλεισμού

Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός, όπως διατυπώνεται στα κείμενα των θεωρητικών, αλλά και στα επίσημα κείμενα των φορέων άσκησης πολιτικής (Ευρωπαϊκή Ένωση, εθνική πολιτική), φαίνεται ότι μέσα στο χρόνο μεταβλήθηκε και διευρύνθηκε ώστε να περιλαμβάνει πολλές έννοιες.

Το ενδιαφέρον στράφηκε σε επίπεδα όπως η πολυδιάστατη φύση του φαινομένου και στον προβληματισμό για το κατά πόσο ο όρος αναφέρεται σε μια κατάσταση ή σε μια διαδικασία.

Το κοινό σημείο στο οποίο συγκλίνουν οι περισσότερες διατυπωθείσες απόψεις είναι η παραδοχή, ότι ο όρος καλύπτει φαινόμενα με ποικίλες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαστάσεις,¹⁸ αν και οι διευκρινίσεις των διαστάσεων αυτών έχουν καταλήξει σε μια αποκλειστική απαρίθμηση των κυρίων συστατικών του. Είναι γεγονός, ότι επικρατεί σύγχυση ανάμεσα στους ειδικούς, ενώ παράλληλα καταμαρτυρείται ομοφωνία στην αδυναμία ορισμού της κοινωνικής θέσης των αποκλεισμένων με βάση ένα μοναδικό κριτήριο.

Στην Πράσινη Βίβλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική¹⁹ (1994) ο κοινωνικός αποκλεισμός περιγράφεται ως «προοδευτική διαδικασία περιθωριοποίησης που οδηγεί σε οικονομική εξαθλίωση και σε διάφορες μορφές κοινωνικής και πολιτισμικής μειονεκτικότητας», ενώ το Παρατηρητήριο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, που παρακολουθεί τις εθνικές πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού (1991) αναφέρει: «Ορίζουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό πρώτον και κυρίως σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών» και «ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορεί να αναλυθεί με τους όρους της άρνησης ή της μη πραγματοποίησης των κοινωνικών δικαιωμάτων».²⁰

Έτσι, είναι κοινή διαπίστωση πως η έννοια του αποκλεισμού συνδέει τις έννοιες των κοινωνικών δικαιωμάτων αφενός και της υλικής αποστέρησης ή της πραγματικής αδυναμίας απόκτησης υλικών αγαθών αφετέρου.

Όσον αφορά τα κοινωνικά δικαιώματα, η θεώρηση του αποκλεισμού ως αποστέρησης κοινωνικών δικαιωμάτων είναι σχετικά νέα, αφού αναδύθηκε ακολουθώντας την οπτική, που αντιμετώπιζε τη φτώχεια και τον αποκλεισμό αποκλειστικά με όρους καταναλωτικής ικανότητας.

Ακόμη, άλλες φορές ορίζεται ως «μια συστηματική σειρά ενεργειών περιθωριοποίησης ή υπαγωγής σε απομόνωση από τις οποίες μπορεί να θιγούν και άτομα και κοινωνικές ομάδες²¹».

18. Τσιγκάνου Ι. Ι. (1997), «Το κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας», σε: Κέντρο έρευνας και τεκμηρίωσης, ομάδα ανθρωπολογίας (1997), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του. Ιδεοκίνηση, Αθήνα*.

19. *Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1994) Πράσινο βιβλίο. Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική. Επιλογές για την ένωση, Βρυξέλλες*.

20. Room G. et al. (1991), «National Policies to Combat Social Exclusion. First Annual Report of the EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion». *European Commission, Brussels*, σελ. 5.

21. Obendoerfer D., (1999), «Κοινωνικός Αποκλεισμός: κατάσταση ή διεργασία;» σε: *Εταιρεία πολιτικού προβληματισμού Νίκος Πουλαντζάς, Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός, Ελληνικά Γράμματα*.

Ο Τ. Η. Marshall²² ξεχωρίζει τρεις τύπους δικαιωμάτων, που εμφανίζονται και κατοχυρώνονται σε τρεις διαδοχικές φάσεις: α. Τα αστικά δικαιώματα το 18ο αιώνα, με επίκεντρο κυρίως τη νομική κατοχύρωση δικαιωμάτων, όπως π.χ. η ελευθερία του λόγου, το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, η ισότητα ως προς την πρόσβαση προς τη δικαιοσύνη και στην απονομή δικαιοσύνης, β. τα πολιτικά δικαιώματα το 19ο αιώνα ως αποτέλεσμα κυρίως της ανάπτυξης του εργατικού κινήματος, επικεντρώνονται κυρίως στο δικαίωμα στην ψήφο, στις ελευθερίες πρόσβασης και συμμετοχής στο πολιτικό γίγνεσθαι και στο πολιτικό σύστημα, στη δυνατότητα ίδρυσης πολιτικών κομμάτων κ.λ. γ. Τα κοινωνικά δικαιώματα, φάση την οποία διανύουμε ακόμη, που ξεκίνησε τον 20ο αιώνα. Αυτά αναφέρονται στη διεκδίκηση του δικαιώματος για κοινωνική εξασφάλιση του ανθρώπου σε περίπτωση ανεργίας, ασθένειας και ατυχήματος, στο δικαίωμα για ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και στο δικαίωμα στην εκπαίδευση.

Ήδη, στις νέες συνθήκες ο κοινωνικός αποκλεισμός και η ίδια η έννοια της φτώχειας νοούνται όχι αποκλειστικά ως έλλειψη πόρων, αλλά κυρίως ως σχετική αποστέρηση πλεονεκτημάτων ή δικαιωμάτων και έλλειψη πρόσβασης σε διαδικασίες και ευκαιρίες. Η αντίληψη του προσδιορισμού του κοινωνικού αποκλεισμού σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών ως έλλειψη ενός ελαχίστου επιπέδου ζωής και της πρόσβασης στις μείζονες κοινωνικές και επαγγελματικές ευκαιρίες της κοινωνίας, ουσιαστικά διαπερνά και τα περισσότερα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ παρόμοιες θέσεις προτείνονται και από πολλούς άλλους θεωρητικούς.

Έτσι, ο κοινωνικός αποκλεισμός ορίζεται συνήθως αρνητικά, σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα, δηλαδή τα δικαιώματα που έχει κάθε πολίτης να ζει σε ένα ορισμένο στοιχειώδες βιοτικό επίπεδο και να συμμετέχει στους κύριους κοινωνικούς και εργασιακούς θεσμούς που ισχύουν για το κοινωνικό σύνολο, όπως σε εκείνους της εκπαίδευσης, της υγείας ή το δικαίωμα σε εισόδημα που να επιτρέπει έναν αποδεκτό τρόπο ζωής. Ο κοινωνικός αποκλεισμός παραπέμπει στην παρεμπόδιση της άσκησης αυτών των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αυτά τα κοινωνικά δικαιώματα δεν είναι πάντα νομοθετημένα ή κωδικοποιημένα ως τέτοια. Αλλά σε όλες τις χώρες-μέλη της Ε.Ε. είναι γενικά αποδεκτό ότι κάθε πολίτης δικαιούται να απολαμβάνει ένα ορισμένο επίπεδο και ποιότητα διαβίωσης, αν και το ελάχιστο επίπεδο που θεωρείται ότι δικαιούται κανείς διαφέρει αρκετά ανάμεσα στις χώρες-μέλη.²³

Ο Mazel²⁴ προσδιορίζει τον αποκλεισμό ως αποκλεισμό από την ανάπτυξη όπως και από τις οικονομικές και κοινωνικές ανταλλαγές και παραπέμπει σε ένα δυϊσμό της κοινωνίας, σε μια διάκρισή της σε εκείνους που είναι εντός (που έχουν μόνιμη απασχόληση και συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή) και σε εκείνους που είναι εκτός (που δεν έχουν μό-

22. Marshall T. (1965), *Glass, «Citizenship and Social Development»*. London.

23. Καβουνίδη Τζ. (1999). «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Έννοια, Κοινωνικές Πρωτοβουλίες», σε ΕΚΚΕ: Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Τόμος Α', ΕΚΚΕ, Αθήνα. Βλ. προς επήρρωση και: Κωνσ. ΓΕ. Αθανασόπουλου. «Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Η Συνθήκη για την θέσπιση του Συντάγματος της Ευρώπης». Ρώμη/Αθήνα, 2004.

24. Mazel Olivier (1996), «L' exclusion. Le social à la dérive». *Le Monde/Marabout*. Για την έννοια της ανάπτυξης βλ. Κωνσ. ΓΕ. Αθανασόπουλο, όπως στην υποσημείωση 1.

νιμη απασχόληση και είναι «άλλοι»). Η διάκριση είναι ρευστή καθώς διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο καταστάσεων δεν υπάρχει ή, τουλάχιστον, δύσκολα προσδιορίζεται.

Το κοινό στοιχείο που διαπερνά όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η στέρηση αγαθών, η οποία οδηγεί τα άτομα ή τις ομάδες σε φτώχεια και περιθωριοποίηση. Με αυτή την έννοια, «κοινωνικός αποκλεισμός είναι η παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημοσίων αγαθών, όπως είναι, π.χ. αυτά της εκπαίδευσης, του συστήματος υγειονομικής περίθαλψης κ.λ., η έλλειψη των οποίων οδηγεί συνήθως και στην οικονομική ανέχεια και την περιθωριοποίηση». Ο όρος “κοινωνικός αποκλεισμός” χαρακτηρίζει δηλαδή τόσο μια κατάσταση, όσο και μια διαδικασία.²⁵

Ως δημόσια αγαθά εννοούνται τα αγαθά εκείνα στα οποία έχουν πρόσβαση όλοι οι άνθρωποι που ζουν σε μια χώρα, ο δημόσιος χαρακτήρας των οποίων κατοχυρώνεται στους συνταγματικούς χάρτες των περισσότερων χωρών. Έτσι, η εκπαίδευση, η υγεία και άλλα περιλαμβάνονται στα δημόσια αγαθά. Όχι όμως και τα πολιτικά δικαιώματα, διότι βάσει των Συνταγμάτων πρόσβαση σε αυτά δεν έχουν όσοι κατοικούν σε μια χώρα, αλλά όσοι διαθέτουν εκλογικό δικαίωμα.

Η απορρόφηση αυτών των αγαθών συνίσταται στη χρήση τους και στο μέγεθος και το βαθμό που το κάθε άτομο επωφελείται από αυτά. Για παράδειγμα, κάποιος που κάνει χρήση των υπηρεσιών υγείας απορροφά ένα μέρος του δημόσιου και κοινωνικού πλούτου, ή χρησιμοποιεί το κοινωνικό αγαθό της εκπαίδευσης όταν φοιτά στο σχολείο, στο πανεπιστήμιο κ.ο.κ.

Επομένως, ο βαθμός στον οποίο ο κάθε άνθρωπος απορροφά δημόσια και κοινωνικά αγαθά είναι διαφορετικός: άλλοι έχουν περισσότερες δυνατότητες και άλλοι λιγότερες. Έτσι, όσο μικρότερες ευκαιρίες ή δυνατότητες έχει κανείς για την απορρόφηση δημόσιου πλούτου, τόσο πιο κοντά βρίσκεται στον αποκλεισμό: τα ΑΜΕΑ, π.χ., περιορίζονται στις δυνατότητες απορρόφησης δημόσιου πλούτου όταν δεν υπάρχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την πρόσβασή τους σε αυτόν, άλλες ομάδες, όπως οι μετανάστες αποκλείονται από την αγορά εργασίας επειδή δεν αναγνωρίζονται τα επαγγελματικά τους προσόντα, ενώ άλλες ομάδες αποκλείονται από την ισότιμη συμμετοχή στο πολιτικό γίγνεσθαι κ.ά. Η παρεμπόδιση λοιπόν σημαίνει ότι όσοι υφίστανται κοινωνικό αποκλεισμό είτε δεν έχουν το δικαίωμα της απορρόφησης του δημοσίου πλούτου, είτε έχουν το δικαίωμα αλλά δε μπορούν να το ασκήσουν.

5. Κατηγοριοποίηση και οργάνωση του όρου «κοινωνικός αποκλεισμός»

Μέσα στο χρόνο έχουν διατυπωθεί πολλές και διαφορετικές απόψεις ως προς τις μορφές και τα είδη του κοινωνικού αποκλεισμού και έχουν δοθεί πολλές προτάσεις κατηγοριοποίησης και οργάνωσης του φαινομένου. Παρατηρείται ένας προβληματισμός ως προς το εάν ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί κατάσταση ή διαδικασία, με σαφή υπεροχή της έννοιας της δυναμικής διαδικασίας που οδηγεί σταδιακά σε μια κατάσταση. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε τις πιο σημαντικές αναφορές στα στάδια, τα επίπεδα και τις κατηγορίες του κοινωνικού αποκλεισμού.

²⁵ Τσιάκαλος Γ., (1998) «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Ορισμοί, Πλαίσιο, Σημασία», Κασσιμάτ Κ. επιμ., Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία, GUTENBERG, Αθήνα.

Ο Mazel αντιλαμβάνεται τον αποκλεισμό περισσότερο ως διαδικασία, δηλαδή ως κάτι δυναμικό παρά στατικό (κατάσταση), πράγμα που είναι εμφανές και στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που ασχολούνται με τον κοινωνικό αποκλεισμό: περιγράφονται τόσο τα αίτια που τον προκαλούν όσο και τα αποτελέσματά του. Ο Mazel δίνει για τη διαδικασία αυτή διαβαθμίσεις-στάδια:²⁶

Ο βαθμός του κινδύνου, αφορά κατηγορίες πληθυσμού που έχουν χαρακτηριστικά που αποτελούν μειονεξίες και τα οποία τους καθιστούν ευάλωτους: μια δύσκολη οικογενειακή ζωή, σχολική αποτυχία, αναλφαβητισμός, κακές συνθήκες στέγασης κ.λ. Οι μειονεξίες αυτές δεν οδηγούν από μόνες τους στον αποκλεισμό, αλλά, όταν υπάρχουν, αρκεί ένα απροσδόκητο γεγονός για να αποκαλύψει πόσο πραγματικά ευάλωτο είναι το άτομο στην απειλή του αποκλεισμού.

Ο βαθμός της απειλής, που αφορά μια μεγάλη ποικιλία καταστάσεων, π.χ. ένα ανειδίκευτο ή μεγάλης ηλικίας εργατικό δυναμικό που χάνει την απασχόλησή του ως συνέπεια δομικών αλλαγών της οικονομίας ή εκσυγχρονισμού της συγκεκριμένης επιχείρησης. Μια γυναίκα που ύστερα από ένα διαζύγιο ή μια χηρεία βρίσκεται αρχηγός της μονογονεϊκής οικογένειας. Μια οικογένεια που ένα μέλος της αρρωσταίνει με νόσο ανίατη ή καθίσταται ανάπηρο ύστερα από ένα ατύχημα ή γεννιέται με ειδικές ανάγκες. Οι καταστάσεις αυτές δεν είναι καταστάσεις αποκλεισμού, αλλά τον φέρνουν πλησιέστερα. Και αυτό γιατί η απειλή μπορεί να αποσταθεροποιήσει το άτομο και να το οδηγήσει στον αποκλεισμό.

Ο βαθμός της αποσταθεροποίησης που είναι αποτέλεσμα των τρόπων με τους οποίους τα άτομα αντιμετωπίζουν την απειλή και αντιδρούν στην απόλυση, στο διαζύγιο, σ' ένα πρόβλημα υγείας. Οι τρόποι, όμως, αυτοί εξαρτώνται από τους δεσμούς που τα άτομα έχουν και διατηρούν: δεσμούς οικογενειακούς, κοινοτικούς, κοινωνικούς. Οι δεσμοί αυτοί μπορεί να αποτρέψουν την αποσταθεροποίηση ή, τουλάχιστον, να περιορίσουν τη διάρκειά της. Αν, όμως, η αποσταθεροποίηση συμβεί και διαρκέσει επί πολύ, τότε οδηγεί στην έκπτωση σε μια κατάσταση αποκλεισμού.

Ο βαθμός της έκπτωσης είναι αποτέλεσμα της ρήξης κοινωνικών δεσμών και της αδυναμίας επαναδημιουργίας τους. Η αδυναμία αυτή οφείλεται στη συσσώρευση πολλών αρνητικών παραγόντων και για μακρό χρονικό διάστημα - μακροχρόνια ανεργία, μακροχρόνια στέρηση από αγαθά και υπηρεσίες, μακροχρόνια εξάρτηση από επιδόματα (και μάλιστα επιδόματα ανεπαρκή για μια αξιοπρεπή διαβίωση). Εφόσον η έκπτωση αυτή διαιωνίζεται, παγιώνεται και μπορεί να οδηγήσει στον πραγματικό αποκλεισμό.

Ο βαθμός του πραγματικού αποκλεισμού, που συνίσταται στην πλήρη ρήξη κοινωνικών δεσμών και, μάλιστα, δεσμών που συνδέονται με την απασχόληση, με την οικογένεια και με την κατοικία. Τα άτομα που βρίσκονται στην κατάσταση αυτή χαρακτηρίζονται από την απάθεια, την παντελή έλλειψη ενδιαφέροντος για την κοινωνία που τα περιβάλλει και την αδιαφορία για οποιαδήποτε προσπάθεια (επαν)ένταξής τους στην κοινωνία αυτή. Είναι αυτοί που δεν μετέχουν στα κοινωνικά πράγματα και τη διαμόρφωση της προοπτικής τους, που αδιαφορούν, που δεν διαθέτουν αντοχές, που δεν ελπίζουν σε τίποτε, αλλά φοβούνται τα πάντα.

26. Μουσούρου Α., (1998) «Κοινωνικός Αποκλεισμός και κοινωνική προστασία», σε: Κέντρο κοινωνικής μορφολογίας και κοινωνικής πολιτικής, Κασσιμάτι Κ. επιμ., Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία. GUTENBERG, Αθήνα.

Αυτή η αδιαφορία και παραίτηση είναι χαρακτηριστικό του κοινωνικά αποκλεισμένου. Τα χαρακτηριστικά που συνήθως αναφέρονται σε σχέση με τον αποκλεισμό (η φτώχεια, η ανεργία, η ετερότητα κ.λ.) είναι κοινωνικά χαρακτηριστικά που οδηγούν ή μπορεί να οδηγήσουν στον αποκλεισμό. Δεν είναι χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων ως αποκλεισμένων. Είναι χαρακτηριστικά εκείνων που κινδυνεύουν να εισέλθουν στη διαδικασία αποκλεισμού, που έχουν αυξημένες πιθανότητες να βιώσουν κάποιο βαθμό κοινωνικού αποκλεισμού.

Μια άλλη οπτική αναφέρεται στο διαχωρισμό του κοινωνικού αποκλεισμού σε στατικό και δυναμικό, ο οποίος εμφανίζεται σε επίπεδα:²⁷

α. Το οικονομικό, που παίρνει τη μορφή της παρεμπόδισης συμμετοχής στον κοινωνικό πλούτο και εκφράζεται στη στατική του μορφή (δηλαδή της κατάστασης) κυρίως ως αποκλεισμός από την αγορά εργασίας, ως αποκλεισμός από τη στέγαση και ως αποκλεισμός από την εκπαίδευση.

β. Το νομικό, που εκφράζεται με την αποστέρηση της νομικής προστασίας και επομένως την αδυναμία ενεργοποίησης ενός δικαιώματος (εκούσια ή ακούσια).

γ. Το κοινωνικό, που εκφράζεται με το χαρακτηρισμό και τη συνακόλουθη περιθωριοποίηση.

Περιεκτική παρουσίαση των κατηγοριοποιήσεων των μορφών κοινωνικού αποκλεισμού έχει δοθεί από τον Γ. Λάζο, ο οποίος τις διακρίνει σε:

Α. Κατηγοριοποίηση μέσω της διάκρισης μεταξύ ενδογενούς και εξωγενούς αποκλεισμού:

Ο ενδογενής αποτελεί προϊόν εσωτερικών κοινωνικών μεταβολών και αφορά τα τυπικά και ουσιαστικά έγκριτα μέλη της κοινωνίας που αποκλείονται με τον έναν ή τον άλλον τρόπο ή λόγο από κάποιο αγαθό ή δικαίωμα. Ο εξωγενής αποκλεισμός, προϊόν διεθνών πληθυσμιακών μετακινήσεων αφορά τα άτομα που, λόγω αποκλεισμού από τη «μητρική» τους κοινωνία, βρίσκονται σε μια «φιλοξενούσα» κοινωνία αλλά σε καθεστώς περιορισμένης ένταξης ή μη ένταξης.

Β. Κατηγοριοποίηση με βάση τη διάκριση μεταξύ ομάδων και κοινωνικών αθροισμάτων:

Στις ομάδες εντάσσονται σύνολα ατόμων με εσωτερικούς δεσμούς, κοινές παραδόσεις, ιστορική συνέχεια και σταθερή γεωγραφική αναφορά, όπως είναι οι διάφορες εθνικές θρησκευτικές ή γεωγραφικές μειονότητες. Στα κοινωνικά αθροίσματα εντάσσονται σύνολα ατόμων χωρίς εσωτερικούς δεσμούς, κοινές παραδόσεις, ιστορική συνέχεια και σταθερή γεωγραφική αναφορά. Αυτά αναφέρονται στα σύνολα ατόμων, που χαρακτηρίζονται από μόνο μια διακριτική ιδιότητα, όπως είναι οι τοξικομανείς, οι ομοφυλόφιλοι, οι αποφυλακισμένοι, οι ψυχασθενείς, τα ΑΜΕΑ.

Γ. Κατηγοριοποίηση ανάλογα με τον τύπο κοινωνικού αποκλεισμού:

Αυτός μπορεί να είναι:

α. Τυπικός (π.χ. παράνομο εργατικό δυναμικό) ή άτυπος (ομοφυλόφιλοι).

β. Προϊόν αναγνώρισης μιας ιδιότητας (π.χ. οι αποφυλακισμένοι αποτελούν θύματα κοινωνικού αποκλεισμού επειδή τους αναγνωρίζεται η ιδιότητα-στίγμα του αποφυλακι-

27. Λάζος Γ. (1997), «Η αλλοδαπή Πόρνη στη σύγχρονη Ελλάδα», σε: *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του Αθήνα, Ιδεοκίνηση.*

σμένου) ή προϊόν άρνησης αναγνώρισης μιας ιδιότητας (π.χ. τα ΑΜΕΑ ή οι ηλικιωμένοι υφίστανται κοινωνικό αποκλεισμό επειδή δεν τους αναγνωρίζεται-αποδίδεται η συγκεκριμένη ιδιότητα).

Ως προβλήματα που γεννούν κοινωνικό αποκλεισμό ορίζονται από τους Μελετητές, αλλά και κυρίως από τα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η ανεργία και κυρίως η ανεργία μακράς διάρκειας, η μετανάστευση, η παλιννόστηση, ο αναλφαβητισμός, η σχολική αποτυχία, τα γηρατειά, η μονογονεϊκή οικογένεια, η πολιτισμική ή θρησκευτική ιδιαιτερότητα, η απομόνωση ορεινών πληθυσμών, η υποβαθμισμένη γειτονιά της πόλης, η ανισότητα των φύλων, η κοινωνική παραβατικότητα, οι θρησκευτικές μειονότητες, η σωματική ή διανοητική δυσμορφία.

Κατηγορίες ανθρώπων όμως που τα μέλη τους έχουν αυξημένες πιθανότητες να περιέλθουν σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι μόνο εκείνες που προσδιορίζονται από «ετερότητα» ως προς τη φυλή, την εθνική ταυτότητα, τη γλώσσα, τη θρησκεία, ούτε αυτές που προσδιορίζονται ως κατηγορίες υψηλού κινδύνου λόγω δομικών μεταβολών. Είναι και εκείνες που έχουν τα χαρακτηριστικά που ο κοινωνικο-πολιτισμικός περίγυρος θεωρεί ως μειονεξίες και που πράγματι προσδιορίζουν τις οικονομικές και κοινωνικές δυνατότητες των ατόμων, που διαθέτουν τα χαρακτηριστικά αυτά, έστω κι αν πρόκειται για χαρακτηριστικά που αποδόθηκαν στα άτομα αυτά μέσα από διαδικασίες για τις οποίες δεν ευθύνονται.

Ως παράγοντες που προσδιορίζουν τις μειονεξίες αναφέρονται η ηλικία (μεγάλη), αναλφαβητισμός, λειτουργικός αναλφαβητισμός, αδυναμία πρόσβασης στη νέα τεχνολογία και απόκτησης της απαραίτητης τεχνογνωσίας για τη χρήση της, ανεργία, ειδικές ανάγκες, φτώχεια, μειονεξίες που σχετίζονται με το φύλο κ.ά.

Ο κοινωνικά αποκλεισμένος δεν οφείλει τον αποκλεισμό του σε μία μόνο κοινωνική μειονεξία, αλλά συνήθως συνδυάζει πολλές. Επιπλέον, συμπαρασύρει και άλλους στον κίνδυνο και στη διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού, συνήθως τα μέλη της οικογένειάς του και κυρίως τα παιδιά.

Η αναπαραγωγή του κοινωνικού αποκλεισμού δε συντελείται τυχαία, «είναι αποτέλεσμα κυρίως ισχυρών δογμάτων και ιδεολογιών, τα οποία διαιωνίζουν τον αποκλεισμό ομάδων από την ισότιμη απορρόφηση δημόσιου και κοινωνικού πλούτου και επιπλέον είναι αποτέλεσμα έλλειψης πολιτικής βούλησης για αναγκαίες μεταρρυθμίσεις».²⁸

Είναι προφανές, ότι οι ρυθμιστικές Αρχές και οι Φορείς άσκησης πολιτικής -κυρίως η Ε.Ε.- έχουν ευθύνη στην αναπαραγωγή αυτή, με το να ορίζουν τι θεωρείται αποκλεισμός και τι όχι, και ιεραρχώντας τα προβλήματα εγκρίνοντας ή απορρίπτοντάς τα ως περιπτώσεις κοινωνικού αποκλεισμού, εξυπηρετούν έτσι τις δικές τους προτεραιότητες πολιτικής.

6. Προσδιορισμός των ομάδων που πλήττονται, όψεις κοινωνικού αποκλεισμού

Είναι φανερό, ότι στον κοινωνικό αποκλεισμό έχουν ενσωματωθεί παλαιότεροι σχηματισμοί κοινωνικών διακρίσεων, όπως οι διακρίσεις των δύο φύλων, των ηλικιών και των κοινωνικών τάξεων, διακρίσεις που έχουν ενισχυθεί ή τροποποιηθεί, καθώς και νέες οι οποίες τροέκυψαν από τις ανάγκες ανάπτυξης του βιομηχανικού συστήματος και του κράτους.

²⁸ Τσιάκαλος Γ. (1998) «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Ορισμοί, Πλαίσιο, Σημασία», σε: Κασιμάτη Κ. (επιμ.), Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία, GUTENBERG, Αθήνα.

Από αυτό προκύπτει, ότι μια ιστορική αναδρομή, μπορεί να αναδείξει πλήθος μορφών κοινωνικού αποκλεισμού. Καθώς όμως οι κοινωνίες αναπτύσσονται γεννούνται και νέες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού ενώ παλαιότερες ενισχύονται ή εξαλείφονται.

Ο γεωγραφικός αποκλεισμός, ως συνιστώσα του κοινωνικού αποκλεισμού, περιλαμβάνει τα φαινόμενα αποκλεισμού που έχουν ως αφετηρία γεωγραφικούς παράγοντες. Το πρόβλημα ερευνάται, κυρίως, υπό δύο οπτικές γωνίες που αναφέρονται σε δύο καίριες παραμέτρους: το επίπεδο ανάπτυξης και την ανεργία. Περιοχές που τείνουν να έχουν χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης ή υψηλή ανεργία αποτελούν για τους κατοίκους έναν παράγοντα κοινωνικού αποκλεισμού καθ' εαυτό, δηλαδή αυτόνομο από άλλους παράγοντες με ανάλογες επιπτώσεις, στο μέτρο που από μόνος του αυξάνει τις πιθανότητες αφενός χαμηλού βιοτικού επιπέδου και αφετέρου δυσκολίας πρόσβασης στην αγορά εργασίας. Ο γεωγραφικός αποκλεισμός, όμως είναι αυτός που μπορεί να οδηγήσει στην προσφυγιά. Ο διαχωρισμός φυσικά ανάμεσα στους πολιτικούς πρόσφυγες και στους οικονομικούς μετανάστες παραμένει δυσδιάκριτος. Οι τρόποι όμως, με τους οποίους αντιμετωπίζονται οι πρόσφυγες στην καθημερινή πραγματικότητα αναδεικνύουν έντονες τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού. Τάσεις που δε διατυπώνονται ρητά ως ιδεολογίες βασισμένες σε βιολογικές διαφορές, αλλά εκφράζονται με αναφορές στην ανωτερότητα των πολιτικών αξιών.

Μια άλλη μορφή κοινωνικού αποκλεισμού αφορά την παραβατικότητα. Εδώ εντάσσονται, τα απεξαρτημένα άτομα, οι φυλακισμένοι και οι πρώην φυλακισμένοι καθώς και ο αποκλεισμός από νεανική παραβατικότητα. Οι καταστάσεις που αντιμετωπίζουν τα απεξαρτημένα άτομα δεν είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντικές. Ο δρόμος για την κοινωνική ένταξη και επανένταξη δεν είναι ευκολοδιάβατος. Από την άλλη αν και όλα τα σωφρονιστικά ιδρύματα, έχουν ως κύρια αποστολή την επανένταξη του εγκληματία, εντούτοις, ως τόπος κοινωνικής απόρριψης, αποτελεί ένα μηχανισμό κοινωνικού αποκλεισμού τόσο της ομάδας των ήδη ευρισκόμενων μέσα στην φυλακή κρατουμένων, όσο και εκείνων που έχουν βγει πλέον έξω και υπήρξαν κατάδικοι στο παρελθόν. Το στίγμα της φυλάκισης αποτελεί καταλύτη τόσο για τις προηγούμενες σχέσεις του κατάδικου με το κοινωνικό του περιβάλλον, όσο και για τα περιθώρια αποκατάστασής του στην αγορά εργασίας. Αξίζει να τονισθεί, ότι κατά ένα παράδοξο τρόπο, μορφές κοινωνικού αποκλεισμού παράγονται και από την δράση μιας σειράς θεσμών που έχουν ως στόχο την κοινωνική επανένταξη των κοινωνικών υποκειμένων. Σε μια τέτοια κατηγορία εντάσσονται και οι θεσμοί που έχουν ως στόχο την αποκατάσταση των υποκειμένων που έχουν ήδη υποστεί μια πρώτη μορφή κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, πλήττει και τον εκπαιδευτικό χώρο δημιουργώντας ανισότητες. Οι ανισότητες στην εκπαίδευση συνιστούν μια μορφή εκδήλωσης του κοινωνικού αποκλεισμού, τη στιγμή που αποτελούν περιορισμό της άσκησης ενός από τα βασικότερα και συνταγματικά κατοχυρωμένου κοινωνικού δικαιώματος, όπως είναι το δικαίωμα όλων ανεξαρτήτως των πολιτών στην εκπαίδευση. Ταυτόχρονα οι εκπαιδευτικές ανισότητες και ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός δρουν σαν κλασικοί προσδιοριστικοί παράγοντες του αποκλεισμού, συντελώντας στην σώρευση επιπλέον μειονεκτημάτων στους ήδη μειονεκτούντες, με αποτέλεσμα να επιβαρύνεται περαιτέρω η κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση. Φραγμοί στην εκπαίδευση υπάρχουν και για άτομα με ειδικές ανάγκες. Τα άτομα αυτά αντιμετωπίζουν πρόβλημα πρόσβασης σε διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Άμεσο αποτέλεσμα είναι η περιθωριοποίηση και η αποθάρρυνση των ενδιαφερόντων και των προσδοκιών τους.